

Mészáros Tibor

Visszhangos vers

(Márai Halotti beszédének utóéletei)

Ha egyszer elmegyek innen, szeretettel gondolkodom mindenre és mindenkire, talán vissza is jövök egyszer..., de bizonyosan tudom, hogy nem lesz honvágyam. Az élet beoltott a honvágy betegségére ellen. Most inkább a világ után van honvágyam, pontosabban a tenger és Itália után.
(A Teljes Napló 1948. Bp. 2008. 230.)

1. Látjátok feleim...

Márai nem lírai alkat, de jelentőset alkotott a versben is, ha rendkívüli helyzetben egy a prózáján „sűrűbb” műfajhoz kényszerült fordulni; talán éppen sorsfordulói segítették felülemelkedni önmagán, írói alkatán. Elsősorban prózaíró (igazi műfaja a vallomás, a napló és a szentenciózus széppróza), de életműve versektől szabdalt. Kiemelkedő lírai alkotásai életfordulóin születtek: kislánya, Kristóf halála (*Ujjgyakorlat* 3.); apja halála (*Farkasrét*); a háború vége (*Verses könyv*); emigrációs lét/bizonytalanság átélése (*Halotti beszéd*); az 1956-os forradalom összetett élménye (*Mennyből az angyal*), ugyanakkor verseiben is megőriz valamennyit prózaírói mivoltából, ezért használ gyakran szentenciózus kifejezéseket. Az író életpályáján folyamatosan jelen van a megrendülés: idehaza osztályával kapcsolatban (amely számára egyszerre identitás és szerep), mert válságba került a klasszikus polgári értékrend, személyes életében, mert szerettei halála feldolgozhatatlannak maradnak (apja halálában az utolsó embert gyászolja, akivel még tudott beszélgetni, kislánya halála soha nem múló sebként hegedt rá életére s feltépte, majd tovább fokozta ezt nevelt fia halála 1987-ben), az emigráció pedig a száműzött lét integrálhatatlanságát tematizálta életművében.

Az emigráció létérzése 1948 előtt is jelen volt életében, átélte az „idegen emberek” sorát: bármennyire szerette Párizst, mégsem élt át befogadottságot, és bármennyire lételeme volt az utazás, idegenségérzete mellett az alkotói térfogat hiánya folyamatosan jelen volt érzésvilágában. Ennek lírai megfogalmazása olvasható korai emigráns versében, *A delfin visszazérett* című, 1949-ben született művében. *Haza akartam menni, de már este volt. /És nem volt útlevelem. Se út, se levél. Semmi se volt.*¹ 1948 után többszörösen megkérdőjeleződött identitása, mert a hontalanság mellett alkotása eszköze, az anyanyelv elvesztésének lehetősége, megfakulása is egyre valóságosabbá vált. Ezt írja még idehaza az *Ötvenhét* című versben: *Otthon vagy? Hol vagy „otthon”? Csak a nyelvemben, Minden más fonák,*

1 *A delfin visszazérett*. München. 1978. Újváry Griff. 219.

zavaros, homályos.² Évekkel később így szólal meg a kényszeredett emigráns egy 1952-ben írt esszéjében: *Magyar író akartam lenni, és otthon, magyarul akartam írni, a nép nyelvén, amelyhez tartozom. De az író – ha lelkében ellenállt – a kommunista társadalomban hamarosan eretnekké változott.*³

A lírához való viszonyára jellemző, amit vallomásként ír le 1972-ben megjelent kötetében: *...nem vagyok „költő”, hiányzik az idegzetemből, a tudatomból az a sűrítő energia, ami a „költészet”; ami egyetlen szóban – mágikus, néha démonikus kapcsolással – úgy katalizálja az indulat és az értelem elemeit, mint a begerjesztett atommag a protonokat és neutronokat... De írtam néha ritmusos sorokat, és a sorvégen néha csörrent egyet a „barbár ékszer”, a rím. Volt közöttük, ami úgy festett, mint a vers, de a sűrű-robbanékony feszítő erő hiányzott a verseimből. És ilyen töltés nélkül nincs „költészet.”⁴*

Idővel egyre inkább be kellett látnia, hogy művei fordításából nem lesz képes megélni⁵, nem annyira ismert író külföldön (jóllehet a világsikert hozó, *A gyertyák csonkig égnek* már 1950-ben megjelent német⁶, majd 1958-ban francia nyelven⁷), ezzel egy időben vészjelzésként jelentkezik annak tapasztalata, hogy az emigráció, az idegen nyelvek kényszerű használata visszahat féltett kincsére, a magyar nyelvre, így életművére is, mivel anyanyelvén kívül nem volt hajlandó máshogyan megszólalni. *Megesik, hogy a mondatot magyarul kezdem elgondolni, olaszul folytatom és franciául, vagy angolul fejezem be, ahogy tudom* – állapította meg már 1950-ben.⁸ Ebből az élményből és tapasztalatból forrásozva írta *Halotti beszéd* című versét a következő évben, emigrációja éveinek számához képest túlságosan korán. Nápolyi kilátásai valódi és képes értelemben sem voltak rosszak, de a DP-lét⁹ korlátozottsága kilátástalan helyzetet teremtett a maga s családja számára. Paulay Erzsike írt levele már a vers gondolatvilágát idézi: *Hazát foglalni soha nem volt előkelő dolog. Az előkelő dolog mindig az volt, ha az embernek már van hazája. Amiben kételkedem, van-e még egyáltalán haza? Azt hiszem, nincs. Vannak többé-kevésbé biztonságos tartózkodási helyek. A haza nagyon összetett valami volt: számomra például egyszerre volt Budán és Bécsben, Párizsban és Firenzében, aztán könyvekben, ágyakban, évszakokban, tehát geográfia-ilag nehezen meghatározható térfogatokban – és persze volt és lesz halálig, a magyar nyelvben. De minden más zavaros és homályos.*¹⁰

2. Emlékeink szétesnek

1948–1956 között Márai írásaiban több helyen felbukkannak a honvág hangjai: *A delfin visszazétt, Levél Ithakába, Halotti beszéd, Béke Ithakában*. Ez a vonulat egészen a forradalomig tart, amikor annak vérbefojtása után (végleg?) leszámol magában a hazatérés lehetőségével, s mindez legfeljebb a remény formájában jelenik meg, illetve kemény

2 *Verses Könyv*. Bp. 1945. Révai. 63.

3 *Egy számkivetett magyar író vallomásai I.* = A forradalom előérzete. Bp. 2006. Helikon. 90–92.

4 *Föld, föld!...* Toronto. 1972. Vörösváry–Weller. 91.

5 Művei fordításának sikertelenségét Márai elfogadta, bár maga is megpróbálkozott néhány hangjátéka idegen nyelvre átültetésével, nevelt fiával például lefordítják néhány darabját.

6 *Die Kerzen brennen ab*. Übers. Eugen Görcz. Wien–Berlin. 1950. Neff.

7 *Les Braises*. Trad. Marcelle Régnier, Georges Régnier. Paris. 1958. Buchet-Chastel-Corréa.

8 *A Teljes Napló 1950–51*. Bp. 2009. Helikon. 241.

9 DP – *displaced person* (ang.) – állampolgárság nélküli személy.

10 Márai Sándor–Elisabeth Cerrutinak. Posillipo, 1951. február 2. (PIM Kézirattár, GYNSZ 2004/18/01/)

elzárkózást tükröző életelvi meghozatalában és betartásával.¹¹ (Talán meglepő a hajthatatlannak tűnő Máraitól az ilyen típusú, többször előforduló naplóbejegyzés: *Ezekben a napokban nagyon közelről, öncsalás nélkül, amennyire az lehetséges „minden következménnyel” vizsgálom magam: ha úgy alakulna a közeljövő, hogy Magyarország visszakapja önrendelkezését, hazamennék-e? [...] Öregen, hazamenni, meghalni. Addig, ha lehet egyszer, hazamenni, bocsánatot kérni, mert élek, semmi mást nem akarni, csak látni őket. Azt hiszem, nem lehet többé teljesen hazamenni.*)¹²

Verse címe egyértelmű utalás első magyar nyelvemlékünkre és a szomszéd-barát, Kosztolányi Dezső hasonló című versére, egyúttal műfajt is jelöl. (Nota bene: Márai verséből teljesen hiányzik e műfaj állandó jellemzője, a temetés résztvevőit vigasztaló rész.) Megegyezik a két költő „konceptiója” több tekintetben: mindkét vers keretes, kiemeli az ember méltóságát és hitet tesznek az emberi személyiség egyedisége, pótolhatatlansága mellett, jóllehet a kassai polgár versében ez is negatív tónusban jelenik meg.

A *Halotti beszéd* a keretes szerkezetű bevezetést követően 63 tizennégy szótagos, jambikus verssorban tárja fel a száműzöttek sorsát, annak egyes állomásait, külső és belső színhelyeit. Nyelvi szempontból is érdekes, hogy bár a vers egyes szám második személyben beszél a közös sorsban osztozókhöz, önmegszólító versnek is tekinthetjük, hiszen Márai is közéjük tartozik. A személyiség az emigrációban elveszik; az emigráns megmenekült otthonról, de nem menekülhet meg az emlékeket is kikezdő magány, idegen környezet elől, amelynek szerves része a nyelv folyamatos elvesztése. Ezért ír néhány értékről (*emlékeink; nyelvünk*) többes szám első személyben. A személyes és közös sors találkozása általános érvényre emeli a versben leírtakat, ezért is váratlan, mennyire különbözően és mennyi indulattal reagáltak a *Halotti beszédre*. A beszéd önmaga, sorstársai és Magyarország felett is elhangzik, ezért a vers meghatározója a veszteségtudat. A mű összetett voltát adja az is, hogy régi, külső és belső színtereket (Margitsziget, Mikó utca, a magyarság nagyjai) ugyanúgy tematizál, mint az emigráns lét következményeit (baby, oké, mistress) vagy a szovjet hatalom által leigázott Magyarországot (katorga, hóhér, osztályidegen). Tovább erősíti ezt Márai szerkesztési módszere, mellyel versén többféle kettősség vonul végig: emlékek és emigrációs lét, szellemi kiüresedés és az emberiség pusztulása, nyelvbe zártság és idegen környezet.

A Halotti beszéd összefoglaló elemzése:¹³

Látjátok feleim szem'tekkel, mik vagyunk. / Por és hamu vagyunk. A szertartás szavaiban önmagát és sorstársait búcsúztatja, de a vers búcsúztató a haza, az otthon maradottak felett is. Verse megírása előtt néhány nappal ezt írja 1951-es naplójába: *A magyar irodalom a halotti beszéddel kezdődött. Nem lehetetlen, hogy egy halotti beszéddel ér véget, melyet ez*

11 Úgy gondolom, hogy az 1956-os forradalomig (a külvilág felé rejtve) élénken élt benne a hazatérés esélyeinek mérlegelése, amely a levert forradalom után gyakorlatilag teljesen eltűnt.

12 *A Teljes Napló 1952–1953*. Bp. 2009. Helikon. 315.

13 Nem tekintem dolgozatom feladatának a vers teljes körű elemzését, ezért a mű fontos, a különböző reakciókat jellemző sorait emelem ki s az ehhez kapcsolódó legfontosabb gondolatokat említem meg. Részletes elemzések olvashatók: Pomogáts Béla: *Márai Sándor: Halotti beszéd.* = Pomogáts Béla: *A szellem köztársasága*. Bp. 2004. 269–280.; Erdélyi Erzsébet–Nobel Iván: *Én otthon vagyok költő*. Bp. 1993. 13–17. Más megközelítésben írt tanulmány: Szívósné Vásárhelyi Zsuzsanna: *Az intertextualitás mint megközelítési lehetőség.* = Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. Sátoraljaújhely. 2006. Kazinczy Ferenc Társaság. 389–400.

az irodalom önmaga és a magyar műveltség felett kénytelen elmondani.¹⁴ Ugyanakkor pár oldallal később ezt jegyzi le ugyanitt: *Nem adom közzé a Halotti beszédet. Nincs jogom hozzá.*¹⁵ A keretet a „porból lettünk és porrá leszünk” gondolata adja: búcsú mindattól, amit értéként leír a versben – megismételhetetlen, visszahozhatatlan életforma, kultúra, egyéni lét. Más jelentéssel bír a kezdő két sor, mint a befejező kettős; mindaz, ami a vers kezdetét követően elmondásra kerül, a leírtak hatására megváltoztatják az eredeti, kiinduló sorokat. Az első két sor általánosan utal a minden embert érintő halálra, a befejező két sor (az *Íme* betoldással) a személyes sorsra, konkrétan az emigránslét halálra ítélt voltára utal. Tovább növeli mindennek hatását a már és a még ellentéte, kettőssége: *már* nem lehetsz, aki odahaza voltál, elveszett mindaz, amit valaha értékesnek tartottál, ugyanakkor *még* nem tudod, hogy itt nem lehet élni, örülni, ha nem kell magányosan, temetetlenül távoznod a világból.

Már minden csak dirib-darab, szilánk, avitt kacat: Az ember élete születésétől haláláig egy folyamatos szegényedés, amelyben egyik legnagyobb veszteségünk az emlékek eltűnése. Mindezt kiszolgáltatott helyzetben (börtön, száműzetés) még inkább átéli az ember. (Állítólag az emigránsok egyik kedvenc időtöltése az volt, hogy felidéztek a nagykörút mellékutcait és a kávéházak főpincéireinek nevét.) Itt kezdődik a szellemi emlékek felsorolása (Margitsziget, hajfürdő, fénykép, költemény), így lesz az értékekből is *avitt kacat*. *Mikor egy ember vagy egy nép veszélyben van, anyanyelvén kiáltja el az összavakat* – írta Magyar versek című írásában.¹⁶ E veszély nemcsak az emigráció szabadságában vergődő író helyzetére, hanem az otthagyt haza állapotára is vonatkozik. Goethe szállóigévé vált gondolatának (Minden nagy elválásban az örület csírája rejlik) lírai megvalósulása a vers, mert 1948-as „haza-váltása” szemmel láthatóan végleges.

A személyiség az emigrációban elvész; otthonról elmenekülhetett, de képtelen védekezni az emlékeket kikezdő magány, az idegen környezet ellen. Itt a legélesebb a *még* és a *már* ellentéte: a *még* általában pozitív tartalmú szavakhoz, kifejezésekhez kötődik, a *már* a jelenre és a jövőre vonatkoztatva beszél, de negatív tartalmú kifejezésekkel (az emlékek szétesnek, a nyelv szakadoz). Ezért jelennek meg mintegy invokációszerű segélykiáltásban idézet vagy konkrétan megnevezett formában a legfontosabb személyek (Arany, Vörösmarty, Bartók, Rippl-Rónai).

Nyelvünk is foszlik, szakadoz és a drága szavak / Elporlanak, elszáradnak a szájpaplat alatt: Márai konfessziója a magyar nyelv egyedülvalóságáról, arról, amit máshol így fogalmaz meg, némi ironiával: *Ha meggyógyulok, hazamegyek. Mihez is megyek én „haza”? A családhoz, munkámhoz? Nem, a nyelvhez megyek haza, a nyelv a hazám. Ez a nyelv, amelyen Arany írt és Szálasi beszélt.*¹⁷ Máskor arról beszél, hogy hallgatni is csak magyarul tud.¹⁸ Ennek valósága az emigrációban egyre erőteljesebb élmény lesz: *Az író, aki az anyanyelv rejtettségéből kilép a világba, néma énekes marad. De még mindig méltóbb a szellemi emberhez vállalni ezt a sorsot – tehát a hallgatást –, mint parancsszóra fennhangon hirdetni azt, amiben nem hisz* – jegyzi le egy 1952-ben.¹⁹ A magyar nyelvet kevés lehetősége van használni,

14 A *Teljes Napló* 1950–1951. Bp. 2009. Helikon. 366.

15 A *Teljes Napló* 1950–1951. Bp. 2009. Helikon. 378.

16 *Ihlet és nemzedék*. Bp. 1992. Helikon. 146.

17 *Európa elrablása*. Bp. 1947. Révai. 86.

18 Ezt írja utolsó előtti naplójában, 1976-ban: *Hálás vagyok a sorsnak, hogy anyanyelvem a gyönyörű magyar, az egyetlen nyelv, amelyen mindent el tudok mondani, ami érthető és érthetetlen az életben. És hallgatni is csak magyarul tudok arról, ami számomra becses.* (*Napló* 1976–1983. München. 1984–1985. Újváry-Griff. 27.)

19 *Egy száműzött magyar író vallomása*. = *A forradalom előérzete*. Bp. 2006. Helikon. 91–92.

pusztul, ezért folyamatos vesztésben él (foszlik, szakadoz, elporlik), s amit nem használ az ember, azt előbb-utóbb elveszti. A *Béke Ithakában* korrekktúrájának olvasásakor megrendült: *Hét éve először korrigálom egy könyvem magyar nyelvű szedését. Javítás közben egy pillanatra, – s ez a pillanat igazán olyan, mint amikor örvény előtt áll s elszédül az ember, – nem tudom ‘polyva’ vagy ‘pelyva’ a helyes szó? Egy pillanat után kapcsol az agyam és tudom, hogy ‘pelyva’; De ez a pillanat félelmes.*²⁰ Ezért nem ugyanaz számára a pillangó (színes, szabad), a gyöngy (rejtett értéket hordoz), a szív (az ember központja)²¹, mint a *butterfly, pearl, heart*. (A mai köznyelvben már utóbbiak a népszerűbbek.)

Nyelvünk identitásunk gyökere, de gát is „európaivá válásunkban”, hiszen „egynyelvűségünk”, „kommunikációs magányunk” a világban megnehezíti irodalmunk közvetítését más nemzetek számára. (Ennek furcsa „bizonyítéka”, hogy *A gyertyák csonkig égnek* 2001-es angol kiadását a német fordításból készítették.)²² A nyelvi elszigeteltség problémáját az író már idehaza is érezte, így ír „*A néma nyelv*” című, 1938-ban született írásában: *Ne ábrándozzunk, és ne hitessük magunkat, hogy irodalmunkat „ismerik” külföldön. A keserű igazság az, hogy nem ismerik. A külföldi szakember, az író, a kutató bizonytalán hallott Petőfiről, Madáchról, az olasz olvasó kezébe kapott néha egy Herczeg-regényt, néhány divatos kortársunk sikeres művei tömegeket érdekeltek Németországban, Olaszországban, Hollandiában. Egy-egy író kitör néha a nyelv börtönéből: de a magyar irodalom évszázada nem tudott kitörni. Nyelvünk a világ számára néma nyelv.*²³

Az ohioi bányában megbicsaklik kezed, / A csákány koccan és lehull nevedről az ékezet: hiába utolsó mentsvára magyarságtudatának a nyelv, idegen környezetben nagyon megkopik, fakul. Ezt fejezi ki a spanyolul beszélő pappal, a lehulló ékezzel. Kevéssel New Yorkba érkezése után ezt írja: *A nevemet már – leveleken, hivatalos alkalommal – ékezet nélkül írom. Koccan a csákány és lehull... Ezt az ékezetet nehéz lesz még egyszer az életben visszakapni.*²⁴ (A mai, angol nyelvre, internetre és mailre orientált világban emigrálni sem kell nevünk ékezetének elvesztéséhez). Szegedy-Maszák Mihály szerint az író élete utolsó évtizedeiben állandó rettegésben élt, hogy elfelejti anyanyelvét. Többeket megkért arra, figyeljék az esetleges idegenszerűségeket nyelvhasználatában. (*Emlébeszédék 2002–2005*. Bp. 2006. 282.)

A *San Gennaro vére* újra felveti az identitás nyelvviségben kifejeződő témáját: *Ezek az emberek, akik mostanában a vasfüggöny mögül jönnek, mind ragaszkodnak az ékezethez. Bagnoliban, a hivatalokban, ahol kiállítják az okmányaikat, kiabálni kezdenek, hogy adják vissza nekik az ékezetet. Úgy látszik, ezekben az országokban az ékezet fontos. Mindenféle jel és ékezet van a nevükön, az irataikban, a magánhangzókön, sőt a mássalhangzókön is van ékezet. Vagy olyasféle jel, mint az ékezet. Külön ékezetük van a magyaroknak, aztán a románoknak, a cseheknek, a lengyeleknek. Úgy látszik, már nincs semmijük, s egy napon feleszmélnek, hogy ékezet nélkül nem egészen azok a világban, mint voltak régebben, amikor még ékezetük volt. Ezért cipelik magukkal görcsösen, földrészekén át, a régi, rozoga írógépeiket, amelyeken vannak még ékezetes betűk.*²⁵

A „Toldi” említése nem csak mesterére, Arany Jánosra való emlékezés (ezt írja a *Napló 1976–1983* című kötetében: *Arany életműve számomra az idegenben irodalmi életmentés*

20 *A Teljes Napló 1952–1953*. Bp. 2009. Helikon. 131.

21 Ezzel egyúttal invokálja Kosztolányi Dezső „A tíz legszebb szó” című írását is.

22 *Embers*. Transl. Carol Brown Janeway. New York. 2001. Alfred A. Knopf.

23 *Pesti Hírlap*, 1938. szept. 4. 199. sz. 5–6.

24 *A Teljes Napló 1952–1953*. Bp. 2009. Helikon. 82.

25 *San Gennaro vére*. New York. 1965. Az író kiadása. 101.

volt, nem maradhattam író az ő segítségével nélkül.²⁶), hanem talán éppen az emigráns lét szükségzerű következményének, a nyelvi asszimilációnak egy fájó jele, emléke és lenyomata nevelt fiával kapcsolatban. (Márai János a leveleit angolul írta szüleinek, és az aláírás is John és nem János volt.)

A tyrrheni tenger zúgni kezd s hallod Babits szavát, / Krúdy hárfája zengi át az ausztrál éjszakát: Babits Mihály, Krúdy Gyula – szellemi társak, akik a nyelv, a lelkiület, a magyarság, összességében saját identitásának őrzői. Krúdyt személyesen ismerte, tucatszámú írásban (cikkek, emlékezések) őrizte meg mestere alakját, s kultuszregényében (*Szindbád hazamegy*) a mondatok dallamosságát, az egyedi szavak használatát, a líraiságot, a hasonlat egyedi voltát örökölte meg, mesteréhez méltó színvonalon. Mindez elkíséri a „világ végére” is, de mivel ez is kopik, megkérdőjeleződik létjogosultsága: magyar még egyáltalán? Hová tartozik, amikor itthon nem kell, van-e hová mennie a nyelven kívül, ami viszont tapasztalhatóan foszlik? Egyik *Naplójában* ezt írja: ...*minden elveszett, minden. A nyelv, az otthon, a munka értelme, az ifjúság. Végre szabad vagyok.*²⁷ Mibe kerül ez a szabadság, erről szól a vers.

Még felkiáltasz. „Az nem lehet, hogy oly szent akarat ...”: Vörösmarty Mihály a nemzethalál gondolatát félelmetes víziókban jeleníti meg, mégis reménykedik: Az nem lehet. Márai válasza költő elődje vízióját is felülmúló: *Maradj nyugodt: lehet!* Írónk szerint a XX. század és benne saját életútja a magány és kiszolgáltatottság átélése, a háborúk árnyékában élt lét története. Mivel „Minden egész eltörött” (Ady), ezért már az sem igaz, hogy „Itt élned, halnod kell”. Ráadásul az emigránst a szabad világban értetlenség és közöny fogadja: a rágógumizó, unatkozó konzul, akinek fogalma sincs se az előtte lévő emberről (aki csak „ügy”), sem szellemi örökségéről, amit egy magyar ember képvisel – de nem is érdekli őt. Kifejeződik ebben a kis népek sorsa is; értetlenkedés és közömbösség kíséri őket, mely gondolat újra előtérbe kerül az 1956-os eseményekkel kapcsolatban Márai írásaiban, különösen a *Mennyből* az *angyalban*.

Posta nincs, Nem mernek írni már – hangzik a vers. Ennek valóságát erősíti meg Zathureczky Gyuláné, az írónak Münchenből 1955. október 17-én írt levele is²⁸: „Kedves Márai! Három nappal ezelőtt értesített Svájcban élő Édesanyám, hogy haladéktalanul tudassam Magával üzenetét. Magyarországról volt kint valaki Svájcban, akivel Édesanyám beszélt, de aki nem akarja magát megnevezni, s így én sem tudom ki volt az illető. A maga családjá általa izente s kéri Magát arra, hogy sem eddigi nevén, sem abból a városból, ahonnan eddig levelet és csomagot küldött, többet ne írjon és csomagot se küldjön. Lehetőleg használjon más nevet és küldeményeit adassa fel mással. Ugyanis nagyon félnek, [kiemelés a levél írójától!] hogy kellemetlenségük lesz, mert otthon rájöttek, hogy érintkeznek Magával. Eddig semmi baj – de nagyobb óvatosságot látnak szükségesnek. „Ulyssesnek” üzenték, úgyhogy Édesanyám sem tudta, hogy Magáról van szó, csak engem értesített express. Amint levelét megkaptam, az üzenetét megmondtam Gellértnek²⁹ azzal a kéréssel, hogy a legrövidebb módon értesítse magát – amit remélem, azóta megkapott, de a biztonság okából megismétlem levélileg. Sok itteni munkatársunk családjának van otthon kellemetlensége s nem ez az első ilyen természetű hír, amit az

26 *Napló* (1976–1983) München. (1984–1985.) Újváry-Griff. 159.

27 *Napló* 1945–1957. Washington. 1968. Occidental Press. 129. Ez a részlet is jelzi az író eredeti, teljes és a maga által szerkesztett kiadás számára készült naplójegyzeteinek különbözőségét: a gyűjteményes kötetekben időnként feltűnnek a teljes naplóból hiányzó bejegyzések.

28 Márai-hagyaték, PIM, jelzet nélkül.

29 Gellért Andor (1907–1990) újságíró, 1954–1957 között a Szabad Európa Rádió müncheni magyar osztályának vezetője.

utóbbi időben kapunk, így őszintén remélem, hogy a Családjánál is csak ijedségről van szó. Sokszor és szívélyesen üdvözlöm.” Így válnak a vérségi kötődést felváltandó legkedvesebb alkotói „családtagokká”, a hazájával való kapcsolattá: *Egyedül kell maradni, egyedül a magyar nyelvvel, Károlival, Pázmánnyal, Vörösmarttyal, Arannyal, Babitscsal, Kosztolányival, Krúdyval... Egyedül, halálig* – írja Naplójába.³⁰

Nagyhatalmak cserélnek majd hosszú üzenetet; Már sarjad a vadkaktusz is, mely elfedi neved / A mexikói fejfán, hogy ne is keressenek: a nagyhatalmak között a kis népek sorsa egyértelmű – rendelkeznek felettük, helyettük (ismét 1956-ra utalunk), ezt mutatja Magyarország múlt századi történelme a nagyhatalmak, hatalmi tömörülések viszonyában. Ebben a kiszolgáltatott helyzetben, úgy tűnik, egyetlen biztos dolog van: az afrikai sír, a mexikói fejfa, hiszen a testvérek szívében sem él az ember, ez is csak álom, mert (Tompa Mihály 1849-es verse, „A gólyához”, ezt allegorizálja) reménytelen az otthoniak és emigránsok sorsa egyaránt.

Azért is illeszti ide Tompa versét, mert 1948 után ugyanaz történt, ami 1849 után (egy kis „irodalmi számmisztikával” egyik dátumból következik a másik, sőt, akár George Orwell híres „1984”-e is): *testvér testvért elad... „A gólyához”* születésében ott munkálhatott, hogy vigyék hírül a világba a magyarság szenvedését, hírt a megtorlásokról és arról, hogy elveszett a nemzet összefogása, de Tompa az utolsó sorokban „újraírja önmagát”, nem akar keserűséget táplálni az emigrációba kényszerültekben, ehelyett a nemzet feltámadásának hitét adja végső következtetésként: *Nehogy ki távol sír e nemzetén, / Megútálni is kénytelen legyen.* Erkölcsei szempontból Márai sötétebbnek látja saját korát, amikor megvetik és árulónak tartják az emigránsokat (vö. a vers vitákban és válaszversekben megnyilvánuló utóéletével.)

Elmúltak az aztékok is. Majd csak lesz, ami lesz: Márai jelenkorára egyén és közösség ugyanúgy fenyegetetté vált: az atombomba nem válogat, következménye az emberiség egészére kiterjed. (Memento mori: Hirosimában az 1945. augusztus 6-án ledobott bomba 200.000 ember halálát és 163.000 ember maradandó sebesülését okozta...) A XX. században a nemzethalál gondolata azonos az emberiség pusztulásával, így válik Márai műve az emberiség feletti halottbúcsúztatóvá. A vers talán legfájóbb két sora az emigráns ember voltát kérdőjelezi meg: nem vagy ember ott – ez lett a szeretett hazából, ahonnan a védett-féltett nyelv származik; osztályidegenné lett, mondatait a nyári napon röpködő döglégyekhez hasonlították³¹, és utolsó otthon megjelent kötetét (*Sértődöttek* című regénye harmadik részét) bevonták-bezúzták, 1949-ben a magyar értelmiség számos kiváló képviselőjével együtt megfosztották akadémiai tagságától.

Nem vagy ember itt, csak szám egy képleten: a befogadó országban nem személyiség, csak egy igazolvánnyal, azonosítóval rendelkező valaki, íróféle, egy meglehetősen érthetetlen, ékezettel terhes nyelvvel. Megidézi Istent is, aki látva mindezt, szintén tűr (ahogyan majd 1956-ban is) – ezért marad a bölcsesség; nem a sztoikus belenyugvásra, szemlélődésre gondol ezúttal Márai, mert mindebbe nem lehet belenyugodni. A túlélés egyetlen módja a tűrés marad, így van esély létezni – és örülni, ha van, ki eltemet, ez értéknek számít ilyen körülmények között.³²

Radnóti Miklós (*a vad tajtékos ég*) és József Attila (*Köszönd a koporsóban, ha van, ki eltemet*) félig idézett sorral jelenik meg, ismét csak kötődéseit és kapaszkodását kifejezve: elődei hasonlóan nehéz élethelyzetben ugyanúgy a létezés lehetőségeit keresték. Márai

30 *A Teljes Napló 1949.* Bp. 2008. Helikon. 419.

31 Horváth Márton: *Márai naplója.* = Szabad Nép, 1945. dec. 2. 206. sz. 4.

32 Szimbólumértékű, hogy Márai felesége temetésén, az óceánon, mindössze négyen voltak, melynek ellentettje anyja 1964-ben bekövetkezett halála, amelyről értesítést ugyan kapott, de nem jöhetett haza.

Naplójának tanúsága szerint ekkor legtöbbször a *Halotti beszédben* kifejezésre jutó veszteségtudat jelenik meg az író gondolataiban. *Ilyen messziről nincs Európa. És minden elpusztult Európában, – kedveseinket megölték, vagy megnyomorították, életművem elpusztították, ami maradt, azt ellopták, elsinkófálták, a hazát elvették, új hazát nem adtak, csak rendőri felügyeletet, itt és ott, Európában. Maradt egy fájdalmas, nagy emlék; amivel nem lehet mást kezdeni, mint általában az emlékekkel: szabad reménykedni, hogy egyszer még viszontlátjuk, de nem lehet remélni, hogy még egyszer valóság, elevenség lesz az emlék.*³³

A befejező sorok a túlélést jelentő emlékek, értékek őrzését helyezik előtérbe, így marad Márai számára a nyelv az egyetlen haza, ezért lesznek emigrációs kánonjának főszereplőivé az említett-parafrazált szerzők, így válik egy „jelző” a túlélés eszközévé. Az emlékek (hajfűrt, fénykép) jelentik a folyamatosságot múlt és jelen, igazi és álélet, vágyvilág és realitás között. A tárgyi emlékek mellett a szellemiek is fontosak a túlélésben, az igazi étellel való kapcsolatteremtésben, de e keretek között ez is veszteséggént jelenik meg: *Jenő nem adta vissza a Shelley-kötetet.*

A vers végkövetkeztetése látszólag belenyugvás, valójában (ahogyan az egész vers) ténymegállapítás, lázadás, egy fuldokló sorsba bele törődni nem akarása, vitája önmagával remény és reménytelenség között. A túrás a küzdéssel egyenértékű, mégis, a veszteséglista végén, a vers zárata előtti újabb utalás (Vörösmarty Mihály egyik legsötétebb tónusú versében³⁴ hasonlóan ír: „Véred megsűrűdött, Agyvelőd kiapadt, Fáradt vállaidról Vén gunyád leszakadt”) azt erősíti, hogy minden reménytelen: elszáradnak idegeink, elapadt vérünk, agyunk. Márai lényegében leszámol azzal az ábránddal, hogy lehet-e magyarnak maradni külföldön, létezik-e második haza: az emigráció szabadsága a magyarok számára a halállal egyenlő, s ha ez a nyelv elvesztésével is jár, az a nemzethalállal azonos.

3. Össze tudod még rakni...? (A vers recepciójának elméleti megfontolásai)

A „kassai polgár”, miközben a maga útját járta, nem akart, nem tudott mások elvárásához igazodni. Ennek is köszönhető, hogy életútja során szinte állandóan támadások célpontja volt és (főleg politikai oldalról) egyik tábor ízlésének sem felelt meg, de az irodalmi közéletben is megosztó személyiségnek számított.³⁵ Különösen szembetűnő ez az emigrációs időszakban, ahol egy alkat mellett országhatárok, sőt egy világ is elválasztotta sokaktól, miközben ő maga (az évek előrehaladtával) egyre inkább vallotta és élte a saját mércéje szerinti életet, annak erényeivel és korlátaival.

a) *Történeti-antropológiai vetület:* a XX. század európai embere elvesztette szilárd filozófiai-szellemi talaját, a keresztény Európa eszméje megbukott, s a kibontakozó egzisztencializmus inkább felerősítette, mint megoldotta gondjait: nem a kifelé, hanem a befelé fordulást részesíti előnyben, és nem heideggeri értelemben, hanem történelmi tapasztalatának köszönhetően „a halál értelmében élt” életet él.³⁶ E századhoz gyökeresen hozzátartozik az elnyomás, a diktatúrák, a menekülés, az emigráció, így elsősorban az egyén egzisztenciális problémáinak, s nem a gyermekségnek százada. Egy fáradt Európára tört rá a nacionalizmus (Spengler, Ortega nyugtalanítóan reálisnak tetszett), végérvényessé vált, hogy az ember korántsem egységes, osztatlan egész (Freud elmélete letagadhatatlanná vált,

33 *A Teljes Napló 1954–56.* Bp. 2010. Helikon. 175.

34 *Fogytán van a napod* című verse néhány hónappal halála előtt, 1855 őszen született.

35 Lehetséges, hogy ez a mai napig így van politikai és irodalmi körökben egyaránt.

36 Ennek a „halálkultúrának” a terméke az eutanázia teljesen természetes megoldásként való feltüntetése is.

gyökeresen felülírta az addigi ismereteket), a tudományos fejlődés elképesztő növekedése, ezzel párhuzamosan az ember lényegesen szerényebb erkölcsi fejlődése nyugtalanítóvá alakította a létet, több dimenzióban megrendíti az ember önmagáról alkotott addigi képét. Lakatos Mihály: „Négy halotti beszéd” című írásában³⁷ jegyzi le, hogy Márai verse és a válaszversek nem is lehetnek mások, mint pesszimisták – ez a XX. század háborús, hidegháborús, száműzöttekkel teli, nyugtalan légköréből szükségszerűen *következik*. Ahogyan a személy elveszik a történelemben, világháborúk vagy nagyhatalmak útvesztőiben és játszmáiban, úgy egyre inkább elenyészővé válik az egyén tragédiája. A holokauszt, a sztálini vérengzések vagy az atombomba bűne mellett minden más semmiségnek tűnik. (Az évek előrehaladtával az ember hatékonysága sajnos e téren is hatalmasat nőtt: 1994-ben Ruandában *néhány hónap alatt több százezer ember halt meg „etnikai tisztogatásban”, és az itt említett példa könnyen folytatható lenne más rémségekkel.*)

A történeti tényezők következménye, hogy a Márai verse adott reakciók erősen kötődnek ahhoz a társadalmi-politikai szituációhoz, amelyben születnek, az antropológiai tényezőké pedig, hogy az ember látása alapvetően *negatív* beállítottságúvá lett; egy kihívásra csak ritkán képes pozitív választ adni, pesszimizmusa „legjobb” esetben is cinizmussá lesz, ami sokszor a veszteni nem tudás vagy a tehetetlenség kompenzálása.

b) A *kritikai hagyomány*: Máraival szemben ugyanazok a „hiányérzetek” fogalmazódnak meg az idők során: az Eupalinos-dialógus (1947)³⁸ kapcsán leirtakhoz képest semmi újat nem hoz már az emigráns írónak szóló kritika. Ennek következménye, hogy egy bizonyos ponton túl *kliséen belül* mozogva ítélnék íróról, műről. Az ideológiai indíttatású, annak talaján kibontakozó kritika ezért saját stratégiájának és frazeológiájának foglyává válik: a baloldali recenzensek (már a harmincas években is) a „rothadó, burzsoá, úri” stb., a szélsőjobboldaliak „kommunista, zsidóbérenc, finnyás, áruló” jelzőkkel illették írókat és életművét. 1936. végi lapváltása úgy ivódott bele az irodalmi köztudatba, hogy Márai „átment a jobboldalra”³⁹, nem szempontnak tekintve például a Kosztolányi Dezső halála után megüresedett szerkesztői helyet és rangot.⁴⁰ Mindezek végleges bélyegekké váltak az emigrációban, ahol Márai mindenkitől való, sokszor végletes különállása miatt, művei értékelése során is elsődlegessé vált a korábbi magatartását is vállaló író *személye* felőli megközelítés. Persze legalább ennyire egyoldalú volt a „legnagyobb élő magyar író” elnevezés is, mely sohasem az aktuálisan megjelenő műnek, hanem Márai személyének, magatartásának szólt.

c) *Lélektani vetület*: általánosan megfigyelhető, hogy az emberek általában nem arra reagálnak, ami a valóságban történik, hanem arra, amit erről gondolnak. Az ember világképe, élettapasztalata, az előképek, előítéletek, előismeretek, a saját, személyes történelem és a pillanatnyi szituáció erőteljesen meghatározza a válaszadók reakcióit. A szubjektum eltérő mértékben, de sajátságosan és markánsan érvényesül egy külső kihívásra adott válasz során, s a század évtizedeinek előrehaladtával minél erőteljesebben érvényesült az ÉN mindent megelőző kultusza, annál inkább vált az emberek tudatában a „saját, személyes igazság” kizárólagosan jogossá, minden más ÉN-t megelőzővé, ami természetesen önmagában hordozza a konfliktus lehetőségét.

37 Hatikva, 1960. máj., 474. sz. 21.

38 Sok vitát és támadást kiváltó írása *Eupalinos vagy az újjáépítés* címmel jelent meg (Magyar Nemzet, 1947. júl. 20. 163. sz. 5.).

39 E szemléletet teszi cikke tárgyává Szvatkó Pál (Új Szellem, 1937. febr. 15. 1. sz. 2.).

40 Ennek kapcsán legtöbbször az író által kért fizetés kerül szóba, mint fő motívum. Vö. Szij Rezső: *Könyvkiadásunk és könyvokultúránk a Horthy-korszakban*. Bp. 1993. Szenci Molnár Társaság. 74–82.

A vers három alaprétegének (diktatúra, emigráció, személyes szféra) megfelelően érkeztek a válaszok is, mintegy „alapértelmezéssel” megelőzve a művet: politikai, emigráns, illetve az író személye felőli válaszok és értelmezések születtek, a legtöbbször, ha nem is mellőzve, de félretéve magát az alkotást.

4. Lehull nevedről (Recepció rétegek)

Közelebről nézve a *Halotti beszéd* csupa nehézség: datálása, pontos szövegének meghatározása, a megjelenés nyomán kibontakozó viták, melyek két, vagy inkább több táborra osztották az olvasókat – mind megannyi problémás kérdés.

a) A szöveg (filológiai vetület)

Nincs egyszerű helyzetben, aki Márai-filológiába kezd. Ennek legalább három oka van: először is az életmű nagyságához mérten kevés kézirattal rendelkezünk. A Márai-hagyatékban (és közgyűjteményeinkben) alig van a hazai életpályából származó manuskriptum, sem regényeihez, sem publicisztikai írásaihoz nincs más forrásunk, mint azok eredeti, illetve az író életében történt utolsó megjelenése. Másodsorban, az író több művét kisebb-nagyobb mértékben idővel átírja. Csak felsorolásszerűen: kötetei közül, az *Egy polgár vallomása*⁴¹, az *Egy úr Velencéből*, *A Garrenek műve*, ezen belül *A zendülők* már 1945-ben más szöveggel jelenik meg, versei közül a *Mennyből az angyal*, a *Halotti beszéd*. Utóbbi az 1951-es eredeti változathoz képest 1954-ben már „javított”, átírt szöveggel jelenik meg, melynek egyik markáns változása az *Isa por és hamu vagyunk* helyett: *Íme, por és hamu vagyunk*. Az író életéhez hasonlóan sok hányattatást megért vers az ultima manus elve alapján kap végleges szöveget *A delfin visszanézett* című 1978-as kötetben, mely az életmű lírai termésének javát összegzi. A harmadik ok a kutatást, illetve a kutatókat, érinti: manapság a modern irodalomelméleti irányzatokat előnyben részesítve, nagyon kevesen akarják magukat a filológia oltárán feláldozni, így alig vannak egymásra épülő, egymást folytató filológiai munkák; időnként úgy tűnik, a sok elmélet között eltűnik maga a mű is, alkotójáról nem is beszélve.

Keletkezése idejéről (a Magyar Irodalmi Lexikon) 1950-et adja meg, holott a szócikk szerzője felüthette volna a *Látóhatár* 1954-es évfolyamát, hogy magától Máraitól értesüljön róla: „Ezt a verset, a *Halotti beszéd* című rimes írást 1949 tavaszán írtam.”⁴² Nyerges András pointírozott jól értesültsége kisiklott, mert hitt Márainak, aki évek során vagy maga is rosszul emlékezett verse keletkezési idejére, vagy emigrációja drámaibb színeihez szüksége volt a két évvel korábbi genezisre, mely erőteljesebben hangsúlyozza távozása közvetlen következményeit. Mindezekkel szemben rögzítsük immár a tény: 1951 nyarán, naplója tanúsága szerint július 22–26. között írta versét.⁴³ (Ebben az esetben nyugodtan hihetünk a *Napló* adatszerűségében.)

Meg kell említeni két további, filológiai vonatkozású tény.

Mezei Mária: *Vallomástöredékek* című könyvében, amely 1981–1987 között hat kiadást ért meg, megtalálható a vers⁴⁴, de a legszolidabb számolás szerint is száz hiba található

41 2013 novemberében, csaknem nyolcvan év után először látott napvilágot a Helikon Kiadónál az eredeti szövegű, csonkítatlan mű, mely az átírt szöveget is közölte.

42 Nyerges András: *Író, haza, füstölő*. = MH, 2000. ápr. 15. 89. sz. 11.

43 *A Teljes Napló 1950–51*. Bp. 2009. Helikon. 374.

44 Mezei Mária: *Vallomástöredékek*. Bp. 1981. Református Zsinati Iroda. 295–296.

a szövegben. (Gépelte vagy kézzel írt példányt⁴⁵ másoltak tovább, ekkor történt ilyen mérvű szövegromlás?) Miközben az idők folyamán többször is igyekeznek helyrehozni a tévedéseket, korrigálni a rossz szövegeket, a helyrehozók maguk is helyrehozást kívánnak, hiszen például a *Köznevelés* 2000. febr. 18-i számában⁴⁶ megjelent szöveg a *Művelt Nép* 1954-ben megjelent textust veszi alapul, ami maga is pontatlan. A müncheni *Látóhatár* már a korabeli vita alkalmából újra közli a verset⁴⁷, mert „szövege pontatlanná vált, sokszor más értelmet kapott az évek és a másodközlések során”. Ugyanezen okból ragad tollat Borbándi Gyula évtizedekkel később⁴⁸, mivel ekkorra már tényleg kérdésessé vált, hogyan hangzik a vers eredetileg. Hiteles változatának tehát *A delfin visszanézett* című kötetben megjelent szöveget kell tekintenünk. Egyébként érdekes, hogy Mezei Mária kötete, s benne a vers hatszor is megjelenhetett, míg Rónay Lászlónak a *Judit ... és az utóhang* című regényről megjelent tanulmányának⁴⁹ „sorsa” más időket sejtet még. „Aczél György említette rosszállólag (a tanulmány szerzőjét »önsorsrontónak« nevezve), hogy a Műhely 1983. 4. számában megjelent Rónay László A polgári világ alkonya – Márai Sándor tükrében című tanulmánya. [...] a nyugati magyar emigráció esetében nem is az volt a lényeges, hogy mit írnak róluk, hanem már az egymagában hibának számított, hogy egyáltalán leírták a nevüket, hogy foglalkoztak velük.”⁵⁰ (Az újabb meglepő tény, hogy a hazai irodalmi életben leginkább negatív előjellel említett alkotók közül Márai is helyet kapott *Halotti beszéd* című versével a Fiala előadóművészek fesztiválján, Bálint András tolmácsolásában a budapesti Egyetemi Színpadon 1971. október 8-án.)

A másik vonatkozás, hogy Márai versét úgy tartják számon, mint az első magyarországi szamizdatot, melyet idehaza számos másolatban terjesztettek. (Ajtay Miklós azt írja, hogy az *emigrációban „annak idején legépelte példányokban járt kézről-kézre.”*⁵¹) Erre utal Újváry Sándor is, aki *A delfin visszanézett* című kötet⁵² fülszövegében így ír: „...az úgynevezett szamizdat irodalom hatása és jelentősége (legalábbis Magyarország számára) Márai Sándor Halotti beszéd című versével kezdődött. [...] Abban az időben ez a vers fő témája volt elsősorban a fővárosi nagyközönségnek – az emigráció, az emigránslet belső tragikumán át világította meg az ország kiszolgáltatottságát, elesettségét. Mert a művészetnek vannak ilyen rejtélyes áttételei, az emigráns számkivettségének ábrázolása erősebben vádolta azokat, akik a hazájukhoz ragaszkodó és abban gyökerező embert elvándorlásra kényszerítették, mint (esetleg) az otthon élő ember panasza. Az emigráns ugyanis elveszítette még valamit, amit az otthonélő még magának mondhat: a hazát.”

45 Mező Péter azt írja, hogy „Ezt a verset a kitelepítésünk éveiben – 1952–53 táján – kéziratos formában hozták-vitték; hallottam, amint egyik szomszédunk a »depis«-ben felolvassa anyámnak.” (Kassai Figyelő, 2005. dec., 12. sz. 18.)

46 Csontos Magda: *Isa: nem préda a vers!* = *Köznevelés*, 2000. febr. 18. 7. sz. 24.

47 *Látóhatár*, 1954. júl., 4. sz. 193–194.

48 *A szövegváltozatok és a kézirat.* = *Magyar Nemzet*, 1989. ápr. 11. 83. sz. 6.

49 *A polgári világ alkonya – Márai Sándor tükrében.* = *Műhely*, 1983. 4. sz. 3–14.

50 Vörös László: *Szigorúan ellenőrzött mondatok.* Szeged, 2004. 164.

51 Randolph Robban [Ajtay Miklós]: *A rab s a bujdosó párbeszéde. Tamási Áron és Márai Sándor üzenetváltása.* = *Ahogy Lehet*, 1954. júl. – aug. 8–9. sz. 18–19.

52 Márai Sándor: *A delfin visszanézett. Válogatott versek (1919–1977)* München. 1978. Újváry-Griff.

b) A politika közbeszól

A vershez kapcsolódóan a magyarországi politika érdekes és tanulságos fejezetére bukant Csorba László⁵³, amelyből a Rákosi Mátyás irányította ország politikai törekvései és természetrajza is kibontakozik. Érdemes röviden felidézni a Berei Andor külügyminiszter-helyettes és Kálló István római követ közötti levelezést.

Berei Andor 1952. január 24-én ezt írta Rómába: „Értesülésünk szerint egészen a legutóbbi időkig Olaszországban tartózkodott Márai Sándor magyar író, akinek többek között ismerjük egy Posilippóban 1951 nyarán írt versét⁵⁴, amelynek hangja erősen csalódott és Amerika-ellenes. Kérjük, igyekezzék megtudni, Márai Sándor jelenleg Olaszországban tartózkodik-e. Ha igen, mi a tartózkodási helye. Vannak itt olyan hírek is forgalomban, hogy a legutóbbi idők folyamán meghalt. Amennyiben ez igaz lenne, úgy légy szíves halálának körülményeiről értesülést szerezni. Amennyiben életben van, és Olaszországban tartózkodik, úgy jó lenne valamilyen kapcsolatot kiépíteni feléje és igen óvatosan értésére juttatni, hogy Magyarországra való visszatérésének részünkről nincsenek akadályai.”

A követ március 6-i válasza bizonytalan információkkal teli: „Úgy nézett ki, hogy Szicíliában él, újabb értesülésünk szerint azonban majdnem biztos, hogy Capri szigetén él.”⁵⁵ Mivel nem voltak meggyőződve Márai pozitív válaszáról, az Olaszországban tartózkodó Vedres Márk Kossuth-díjas szobrászművészt kérték fel a közvetítésre, de nincs adat ket-tejük találkozásáról. A közjáték befejezését Berei 1952. április 6-i üzenete adja: „Máraitra vonatkozólag egyelőre nincs értesülésünk, amennyiben lesz, azt azonnal közölni fogjuk.”

A Rákosi-rendszer tehát nem mondott le arról, hogy megkeresse a megfelelő személyeket saját propagandájához, és lehetőség szerint felhasználja őket politikai céljaira. Kissé komikus mindez akkor, amikor a Szabad Európa Rádióban (igaz, még csak fél éve) felolvasó Márai egyértelműen kinyilvánította a magyarországi rezsimmel kapcsolatos véleményét. Tovább növeli a helyzet ironikus voltát, hogy Berei utolsó üzenete mindössze néhány nappal a Márai család New Yorkba távozása előtt született. Talán éppen a verssel összefüggésben jegyzi le a naplójában Rónay György 1952. május 6-án a többszörösen valószínűtlen feltételezést: „T. szerint M. S. hazakészül. Állítólag Illyés Gyulát kérte meg, érdeklődjék Révainál, bántatlanul hazajöhet-e s itthon dolgozhat-e? Úgy hírlík, biztató választ kapott...”⁵⁶

c) Irodalmi vetület

A politikai vonatkozástól nem különíthető el, abból következő a hazai írók-költők által adott válaszok sora. Itthon a verset 1954-ben közlik először nyomtatásban, melyet a hivatalos propaganda egy új, hazafias kampány jegyében kívánt felhasználni: bemutatni az emigráció pesszimista hangját, ezzel szemben-párhuzamosan az anyaország optimista légkörét, fejlődő tendenciáját, és megpróbálni csatlakozásra bírni az emigránsokat (hazacsalogatni őket vagy éket verni közéjük).

53 Egy polgár sétái a Vergilius-parkban. = *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*. Bp. 2009. 103–119. Ezt az írást a továbbiakban nem hivatkozunk.

54 Érdemes figyelni a meglehetősen pontos datálásra, jól értesültségre, ezután szinte mindenki ennél pontatlanabb dátumot használ.

55 Ennek oka talán az, hogy korábban megjelent egy *Capri szigetén* című írása (Szabad Magyarság, 1950. júl., 3. sz. 1–4.).

56 Rónay György: *Napló. I. (1945–1952)* Bp., 1989. Magvető. 504–505.

1954. április 25-én a vers elhangzott a Kossuth Rádióban⁵⁷ (a verset Apáti Imre szavalta el), majd egy héttel később megjelent a *Művelt Nép* című lapban Tamási Áron válaszával együtt.⁵⁸ Érdekes adalék, hogy Hartai László a rádió szerkesztőségének részéről mintegy igazoló jelentést írt Komócsin Zoltánnak (az MDP Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője volt ekkor), melyben megvédi Márai versének és Tamási válaszáának közlését: „Márai írása megmutatja, milyen talajtalanná válik az az író, aki hazájától elmarad. Az írás jól mutatja meg azokat az érzéseket, melyek a hazáját eláruló írók kínózzák. Tamási Áron írása nem annyira vitairat akart lenni ezzel a pozitív tartalommal, hanem csak megerősítése annak.”⁵⁹

Többéves „késéssel” közlik tehát a verset, azt a látszatot keltve, mintha ekkor írta volna Márai, pedig Szabó Pál két évvel korábban az *Irodalmi Ujságban*⁶⁰ már megemlékezett a műről. Szabó írása „Könyvek sorsa” címmel, a Magyar–Szovjet Barátság Hónapja alkalmából látott napvilágot. Ebben (szinte empatikus hangnemben) azt írja, hogy Márai verséből „az emésztő honvágyon túl még valami egészen hallatlan emberi fájdalom is fajdul. Mintha két kezével tépné, szagatná soha be nem gyógyuló sebéét.”

A háború utáni időszak, de az 1954-es év sem a szabadságról szólt, és a kényszer nélkül alkotó íróktól volt hangos idehaza. Ezért írja Márai ez évben született naplója egyik jegyzetében: *Otthon versekben, rádióüzenetekben, cikkekben válaszolnak most a „Halotti beszéd” című versre. Nyilván elrendelték otthon a kommunisták ezt a koncertet: így bizonyítják, hogy aki elmegy hazulról, elsorvad a honvágytól. Ez részben igaz is; de annak, hogy elmentem hazulról, a kommunisták voltak okozói. Ha ők nincsenek, ma nincs honvágyam.*⁶¹ Tamási válaszelelében elsősorban emigráns író társa hazátlanságát, negatív látásmódját hangsúlyozza, s igyekezett Márait meggyőzni arról, hogy: „...nem egyedülvalók vagyunk, hanem valamiféle szerves egységhez tartozunk: versed szavai szerint egy családhoz, melynek a nyelvén szólunk. Ennek a családnak országföldje van... történelme van, ... irodalma van. Halottai vannak, kiknek a neve nem »számadat«, hanem csillagok a föld alatti égen. Élő népe van, mely munkával és az erkölcsi érzék örökségével keresi a boldogulás útját; és álmai vannak, amelyek nem a »zsványokéi«, mint ahogy versedben írod, hanem a jövőké.”⁶²

Tamási válaszáának értéke, hogy létező pozitívumokra hívja fel Márai figyelmét, ugyanakkor világos, hogy miért ír a népről, szebb jövőről, s ezekkel összefüggésben talán az sem véletlen, hogy ez év márciusában kapta meg a Kossuth-díjat...⁶³ Ezt teszi szóvá Cs. Szabó László is: „A kommunista párt máris benyújtotta Tamásinak az első ellenszámítát az irodalmi díjért. [...] Be kellett bizonyítania, hogy a mai Magyarországon kívül magyarok számára nincs élet.”⁶⁴

Tamási – inkább tudtával, mint anélkül – küldetést teljesített, és nem lehetett más e levélváltás, mint „a rab s a bujdosó párbeszéde”, ahogyan Ajtay Miklós jellemezte a fen-

57 1951. október 30-án a Szabad Európa Rádió is műsort készített Márai *Halotti beszédének* születése alkalmából, amelyben a magyar irodalom hasonló című lírai darabjait elemezték és szavalták el, záródarabként a kassai polgár remekét

58 Tamási Áron: *Kedves Márai Sándor!* = *Művelt Nép*, 1954. máj. 1. 8. sz. 3.

59 Sipos Lajos: *Tamási Áron*. Bp. 2006. Elektra Kiadóház. 172.

60 *Irodalmi Ujság*, 1952. február 14.

61 *A Teljes Napló 1954–1956*. Bp. 2010. Helikon. 116.

62 Tamási Áron i. h.

63 Az *Irodalmi Ujság* (márc. 27. 1.), mely ezt megelőzően nem sok teret adott Tamásinak, a márc. 27-i számban életrajzot és portrét is közöl róla.

64 *A hazáról*. = *Új Hungária*, 1954. jún. 4. 23. sz. 3.

tieket.⁶⁵ Márai néma énekesként, Tamási egy vezényelt kórus tagjaként dalolt, hiszen utóbbi gondolatai sok igazságot tartalmaztak, de a kor Magyarországot tekintve mindez „túl szépen” hangzott. Azonban rosszul feltett kérdés, hogy a Márai–Tamási levélváltásban kinek volt igaza; még csak vitának sem nevezhető a két álláspont kifejtése, inkább írói levél és viszontválasz. Márai ezt és így élte meg az emigrációban, Tamási pedig nem írhatott mást – akármilyen szépen, de egy ideológia szolgálatában írta le gondolatait. Mindketten kényszerpályán haladnak, egyikük belsően, másikuk külsően, ezért írja Márai, hogy: *Az irodalmat nem lehet különválasztani a naptártól, amelynek térfogatán belül az írói munka hangot ad. (...) Őt év előtt magyar író nem látott mást, otthon és a világban, csak nagy veszélyeket: az ország egy idegen hatalom szuronyainak rabsága alá jutott. Ugyanakkor: Amit addig csak értelmekkel tudtam, azt abban az időben sorsszerűen megértettem: az anyanyelv térfogatán kívül az író nyomorék.*⁶⁶ Írása végén egy találó hasonlattal búcsúzik Tamásitól, de ez már inkább az őt (is) szólásra készítetőknek szól: *Vannak országok, ahol a hóhér frakkot hűz a kivégzéshez. De frakkban is hóhér. Mindez, amit az elmúlt években a budapesti rádió hangszóróján át hallottunk, gyanakvásra készítet, akár ócsárlás, akár békülékeny közeledés ez a hang. Néha Jákobé a hang, néha Ároné, de a kéz, amely a mikrofont igazítja, mindig Ézsaué. Ezért aggódunk. És béke velünk; ha nem is békeharcos értelemben. Márai eltökélt és kierielt álláspontja merőben eltér íróársától. A felfogásbeli különbséget jól érzékelteti a Fűves könyv egyik prózai epigrammája: A haza csak van. De az állam ad finom stallumot, csecse fityegőket szalonkabátodra, prima koncot, ha ügyesen szolgálod, ha füstölővel jársz körülötte, ha – férfiásan, kidüllesztett mellel – megvallod a világ előtt, hogy te szereted az államot, akkor is, ha kerékbe törnek. Általában nem törnek ezért kerékbe az embert. Éppen ezért, minden államszeretet gyanús. Aki az államot szereti, egy érdeket szeret. Aki a hazát szereti, egy végzetet szeret. Gondolj erre, mikor hörögsz a dobogókon, és melled vered.*⁶⁷ Kassa szülötte számára nem kínálkozott más morális megoldás, ezért emigrált verse előtt évekkorábban: elhagyta az államot, de 41 év emigrációjába magával vitte hazáját. Kettejük szembenállása két világ kibékíthetetlen vitája volt.

A párbeszédre Cs. Szabó László is válaszol már idézett „A hazáról” című írásában: *„Kazinczy korát éljük a nagyvilágban, nehezen jutunk kiadóhoz – (ámbar még mindig könnyebben, mint Magyarországon a magyar író és tudós, aki méltó e névre) –, Kazinczy korát éljük, de a magyar íróra nehezedő örökös hatósági vagy öncenzúra nélkül. [...] Márai a »Halotti beszédet« nyilván sötét kedvben írta. De egy író világképét nem lehet egyetlen egy versből leszűrni, hacsak nem akarják kiaknázni politikai célokra a verssé nemesült szomorúságot vagy lázadást. Arany János nem érzett folyóást úgy, ahogy »Kertben« című gyászverse elárulja.»*⁶⁸

Fábry Zoltán a *Fáklya* című pozsonyi lapban közölte⁶⁹ Márai versét, és elismerő sorokat jegyzett le a műről és írójáról egyaránt, rámutatva kényszerű emigrációjára: *„Márai őszinte volt mindig, és becsületes a tévedésig és tévesztésig. Érthető, ha az új élet demonstrálón elfordult tőle. Nem kellett többé, idegen lett, különnc és felesleg. Senki ezt jobban meg nem érezte,*

65 Ajtay i. h.

66 Márai Sándor: *Válasz Tamási Áronnak.* = *Látóhatár* (München), 1954. júl., 4. sz. 196–197. A válaszra korai dátumnak tűnik április 25., de a szöveget közlő folyóiratban ez szerepel. Bizonyára az azonnali reakciót kívánták így demonstrálni.

67 *A hazáról és az államról.* = *Fűves könyv.* Bp. 1943. Révai. 50–51.

68 Cs. Szabó László i. h.

69 *Fáklya*, 1954. jún., 6. sz. 20–21.

*mint Márai, aki levonta a konzekvenciát és félreállt.*⁷⁰ Más kérdés, hogy Fábry csak a Márai által temetett élet tényezőjét említ(het)i, a magyarországi helyzetről mélyen hallgat.

Ajtay Miklós összegzi a két író üzenetváltásának lényegét.⁷¹ Ebben azt ecseteli, hogy Tamásinak *meg kellett írnia bizakodással teli sorait, de mindezt kényszerből tette: „A kiröppent madár fájdalomkiáltására egy rabmadárral feleltetiünk majd. [...] most egy régi madárra volt szükség, nem a börtönben-született, kottára nevelt új madarak egyikére. Olyan kellett, amely hajdan szabadon tudott énekelni, amelynek hangja hiteles madárdalnak tűnik ma is. [...] De azért csak börtöndal volt az.”*

A hazai kultúrpolitika bizonyára mégsem találta elegendőnek az „Ábel” írójának sorait, ezért május 7-én Pécszet az Írószövetség irodalmi törvényszéke elé állították Márai műveit.⁷² A vád képviselője Abody Béla és Fábián István volt, a védelmet Galsai Pongrác látta el. Különösen érdekes ez azért is, mert korábban csak a szovjet befolyású írók műveit „elemzték”, és elképzelhetetlen volt, hogy egy emigráns író műve kerüljön terítékre, akinek egyetlen sora sem jelent meg a korabeli Magyarországon.⁷³

Nemes László egyfajta „sajnálkozással” ír⁷⁴ a Párt irodalmi lapjában arról, hogy: „Csak azok válhattak – és válhatnak – valóban hontalanná, akiket a haza kivetett magából, akik nem az ország területét, hanem annak népét hagyták el. [...] van-e borzasztóbb, mint a kés, mely már nem gyógyítani akar?” Cikke végén említi a Halotti beszédet és Márai Tamási válaszára írt viszonzólevélét: „...a történelem lendítőkerekét az atomerő hajtja, s azzal – pusztulással – fenyegeti a béketábor országait, közöttük hazánkat is. Ez ma már az ő »optimizmusa«” – írja Nemes. Pedig Márai ennyit írt és nem többet: *a történelem lendítőkerekét már egy kozmikus energia, az atomerő hajtja.*⁷⁵

Rónai Mihály András kései reagálása meglehetősen negatív kritikát fogalmaz meg a verssel kapcsolatban egy 1979-ben írt, cenzúrázott tanulmányában, amely elsősorban a szerző Máraival szembeni csillapíthatatlan ellenszenvéből táplálkozik. (Ez Rónai valamennyi, Máraival kapcsolatos megnyilatkozásában tetten érhető.) *„Szövegében pedig nincs is semmi ártalom – legfeljebb melodramatikusan megtévesztő hatásában, amit informálatlanabb, s Márai- emlékeket jóhiszeműen melengető olvasókra esetleg tehetett. Ábrányi Emil Tudjátok-e, mi a hazája óta bizonyára ez a legeltökéltebb honszerelmi költemény – noha Ábrányi verse persze mindamellettt jobb: egyrészt mert Ábrányi költőibb alkat volt, másrészt, mert ihletének forrásában nem volt semmi zavaró. A Máraiban van, s műve ettől fals volna akkor is, ha versnek műremek – már amennyire műremek lehet, ami fals. Szébbnél-szebb honvágy-versektől hemzseg a világgöltészet, s külön a magyar – de mind attól szép s attól lett maradandó, hogy a fájdalom, amelyből fakadt, nem volt tisztátalan: hogy költője nem nemtelen okból, s nem hamis ügyért került a távolba, ahonnan hazaénekelte.”*⁷⁶ Rónainál nem a mű a döntő, hanem annak szerzője, írói attitűdje, a vers születésének körülményei – és a kritikát megfogalmazó elfogultsága. Már csak ezért is érdekes Győri Pál *Új Látóhatárban*

70 Kötetben: Fábry Zoltán: *Összegyűjtött írások* 7. kötet. Bratislava. 1988. Madách Lap- és Könyvkiadó. 73–75.

71 Ajtay i. h.

72 *Dunántúli Napló*, 1954. máj. 6. 106. sz. 4.

73 Az irodalmi törvényszék „intézménye” már 1945-ben megjelenik irodalmi életünkben (pl. Szabad Nép, 1945. jún. 16. 4.), az ötvenes években pedig gyakoriak voltak az ilyen „építő jellegű” kritikát kinyilvánító alkalmak.

74 *„A nagyvilágon e kívül...”* = Irodalmi Ujság, 1954. aug. 14. 22. sz. 1.

75 L. 66. sz. jegyzet!

76 Rónai Mihály András: *Magyar toll*. Bp. 2003. Glória Kiadó. 330–331.

közölt olvasói levele⁷⁷, amelyben mulattató esetnek nevezi, hogy a Rádió Szülőföldünk adásának Tájékoztató című, nyomtatott változatában a szellemi totó egyik kérdése így hangzott: „*Emigrációban élő író, a Halotti beszéd című honvágy-vers költője. Márai Sándor – Dedinszky Erika – Gömöri György.*” A levélíró így zárja sorait: „...a Halotti beszéd-ből Budapesten »honvágy-vers« lett és így népszerűsítik külföldön olyanok, akik a nyugati magyarokkal foglalkoznak.”

A prózai válaszok mellett költői reagálások is születtek. Petőcz Miklós „*Válasz Márai Sándornak*” című verse⁷⁸ az író dekadenciáját, pesszimizmusát megcélozva indít mérsékelt támadást az emigráns alkotó ellen. (Ezzel összefüggésben természetes módon maradt ki a hazai reakciókból, hogy a vers provokáló jellege felrázhat vagy kitarásra is ösztönözhet.) Versében a kornak megfelelően minden ember rokon (csak az egyes ember nem), és az anyanyelv annyit sem jelent, „*ha háztetőn légiriadó rikolt*”. Sőt: „*A szó nyelvforgács, lom, / s anyanyelven sem több, mint fogalom.*”⁷⁹ Petőcz megértőnek mutatkozik az emigráns íróval szemben, mikor arról ír, hogy: „*Kibe egy fényképtől ennyi lélek fér meg, / Vállalhat, s vállal is érettünk tusát.*”

A diktatúrák életében lényeges szerep jut a folyamatosan életben tartott ellenséggépnek. Ennek egyik leghatásosabb eszköze a másik démonizálása, amely a vádlót anygyallá festi. (Ma sem ismeretlen politikai fogás ez.) Ennek „szép” példája R. Mária „*Válasz Márai Sándornak*” című verse is⁸⁰, amely éles hangvételű tiltakozás a „*hazáját elárult íróval szemben*”, ahogyan a mű bevezetője mondja. Már a vers felütése kijelenti Márairól, hogy „*Játszod a halottkém szerepét.*” Legnagyobb bűne, hogy „*Az ország szertehullott, néha semmivé lett, / – mégsem mondott senki halotti beszédet.*” Ez azért érthető: idehaza minden történelmi vészország emléke az éppen aktuális katonai megszállásra emlékeztethette volna az olvasókat. A félig ismert szerző művének utolsó versszaka a harcos, mindenre elszánt, szovjet nőideált testesíti meg: „*Jövönket megvédjük, viaskodva múlttal, / Mert már végre emberekké lettünk, / Élünk! S élni akarunk! / Por és hamu nem vagyunk! / Tiltakozunk!*” Lényegileg ugyanaz a gondolatmenete R. Máriának, mint évekkel korábban Faludi Jánosnak: „*Márai kételkedése, kiábrándultsága az emberiséggel szemben azé az íróé, akinek nincs köze a néphez, az emberiséghez.*”⁸¹

Végül⁸² megemlítünk egy ismeretlen szerzőjű, korábban sohasem közölt, „*Márai Sándornak*” című válaszverset, amely 1954. ápr. 27-én íródott (bizonyára feleletül a rádióban elhangzott műre), s amely hazai „párdarabja” Márai versének: „*En – jó-e, rossz-e – itthon vagyok / S a vágyak itthon épp olyan nagyok. / Itthon! Hol van már a szó hatalma! /*

77 1985. 1. sz. 152.

78 Ütköző, 1954. máj. 29. 23. sz. 3. A lap a győri Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyár kiadásában jelent meg.

79 Sztálin a következőket írta a nyelvek jövőjéről: „*A nyelvek egy közös nyelvé olvadnak össze... amikor már nem lesz világimperializmus, megdőltek már a kizsákmányoló osztályok (...) Itt nem két nyelvvél lesz dolgunk, amelyek közül az egyik vereséget szenved, a másik pedig győztesen kerül ki a küzdelemből, hanem a nemzeti nyelvek százaival, amelyek közül a nemzetek huzamos gazdasági, politikai és kulturális együttműködésének eredményeképpen kiemelkednek eleinte a leggazdagabbá vált övezeti nyelvek, azután pedig az övezeti nyelvek egy közös nyelvé olvadnak össze...*” In: *A nyelvek világa*. Bp. 1959. Gondolat. 55.

80 Győr-Sopron megyei Hírlap, 1955. júl. 3. 155. sz. 4.

81 Faludi János: *Márai mennyországa*. = Tovább, 1947. júl. 25. 19. [13!] sz. 8.

82 S hogy e tanulmány írója sem olvasott minden, a vershez kapcsolódó választ, arra legyen mindössze egy példa: e sorok lejegyzésekor került kezembe a *Kassai Figyelő* 2005. decemberi száma, melyben közlik Lindner Ernő: *Levél Márai Sándorhoz*. (Egy vers margójára) című, Budapesten 1952. május 23-án született versét. Minden bizonnyal további, általam nem ismert és ismertetett reakciók is születtek.

Itthonom egy öl kicséptelt szalma, / Takarómul a boldog ég ragyog. (...) Hullámon hiéna nem énekel / Igaz, mert itt élve temetnek el. / Van itt is bánya, hová szem se lát, / S hull a vessző. Nem nevedről, de rád. (...) Lám, bucsura még azt sem tehetem, / Hogy ideirjam üdvözlő nevem, / Mert ugy szabad itt a szó, mint magunk. / Por és hamu és rabszolgák vagyunk." (Márai-hagyaték, PIM, jelzet nélkül).⁸³

d) Emigráns visszhangok

Az emigráns létnek Márai életében – említettük – már 1948 előtt is volt biográfiai előzménye; vándorlásai során sem tapasztalt befogadást, és bármennyire is volt nagy utazó élete során, az idegenség tapasztalata, az alkotói térfogat hiánya folyamatosan jelen volt érzésvilágában. Valóságos emigrációjában mindegyre a helyzetre rátelepszik *alkata*: különállása, magányérzete, elzárkózása – kihez melyik megnevezés áll közelebb. Molnár Ferenc írásának címe is érzékelteti, hogy a „hazaváltás” nem feltétlenül az egyszerűbb megoldás: „Egy itteni betegségről, amelynek neve: emigráció.”⁸⁴ Márai számára az emigrációban magyarságához, a nyelvhez való viszonya egzisztenciális kérdésként fogalmazódik újjá. A magyar nyelv a kifejezés és hallgatás eszköze, 1948 után az alkotás anyagán túl identitásának sokkal tudatosítottabb letéteményese. Emellett emlékei adhatnak még maradék magyarságának alapját, de éppen azok megfakulásáról is szól a *Halotti beszéd*. Az emigránsok népes táborához történő csatlakozása a szükségszerűen átélt otthontalanság mellett száműzött társai belső megosztottsága is társul. Mintha Kundera gondolata igazolódna be az író és emigráns társai sorsában is: „Ezeket az embereket csak a kudarcuk köti össze, meg a szemrehányások, amikkel egymást illetik.”⁸⁵

Az író megítélése az emigrációban alapvetően kettős: a legnagyobb élő magyar íróként tartják számon az egyik oldalon⁸⁶, ugyanakkor mozgalom indul Márai könyveinek indexre téételére a *Napló 1943–1944* kereszténységet támadni vélt kitételei miatt.⁸⁷ Botfülű János (Magyar János álneve) így ír egy alpári hangú cikksorozatban: „...tényleg nem író, hanem egy felfakadt kelevény, amelyből folyik, ömlik az undort keltő váladék, hogy igyekezzen elárasztani mindent és mindenkit.”⁸⁸ Ennél is „egyértelműbben” fogalmaz cikksorozata zárórészében: „Még csak nem is gyűlölöm! Csak egyszerűen leszögezem, hogy aljasabb embert keveset, de aljasabb »író« egyet sem láttam még, mint ön! A magyarság örök szégyene marad, hogy önt nem verték agyon!”⁸⁹

Az emigránsok többsége „együttérzéssel” olvasta a verset. Jászi Oszkár azt mondta róla, hogy „megrendítő a hangja, s bizonyítja, hogy van komoly irodalom az emigrációban is”.⁹⁰ Kevés olyan kiegyensúlyozott vélemény született, mint Nagy Kázméré.⁹¹ Tamási Áronnak írt, Sydneyből keltezett levele (1954. VI. 13.) az emigráció nevében elhangzott válaszként értelmezte Márai versét. Nagy úgy olvassa a verset, mint az emigránsok közös élményét megszóllaltató művet, nem valaki-valakik ellen, hanem valakik nevében írt köl-

83 Az író a verset Béry László (1898–1971) újságíró, lapszerkesztő levelének mellékleteként, 1965 októberében(!) kapta kézhez (Márai-hagyaték, PIM, jelzet nélkül)

84 Molnár Ferenc: *Szüllőfatum*, Pest. Bp. 1962. Szépirodalmi. 584–585.

85 Milan Kundera: *A lét elviselhetetlen könnyűsége*. Bp. 1998. Európa. 129.

86 A leggyakrabban ezzel a szófordulattal reklámozták az író legújabb könyvét.

87 *Magyar Nép* (Buenos Aires), 1950. júl. 6. 12. sz. 5.

88 *Hídverők*, 1950. aug. 10. 15. sz. 28.

89 *Hídverők*, 1950. szept. 10. 17. sz. 24.

90 Márai-hagyaték, PIM, jelzet nélkül.

91 Nagy Kázmér (1920–1985) író, újságíró.

teményt. Mégis, az ő levele is társtalan, a megszólalók közül csak kevesen gondolkodnak hozzá hasonlóan, még ha a sors közös is. „Mi, akiknek nevét Ti ismeritek, akikre még itt-ott felbukkanó régi emlékként néha-talán emlékeztek, mi, akik idegenföldön lettünk íróasztal fiók saját »kiadónk« igazgatói és az »összes művek« szerzői, magyarán, idegenbe szakadt írók, valószínűleg és igazán az örült apa tébolyával verjük a világ elegáns és fehérre meszelt kórházfolyosóján a falat. (...) vannak ilyen okok, melyek a lelket idáig juttatták Máraiban s másokban is. Néhányat talán érdemes azért idevetnem: közülük néhányan – elismerem nem a többség, nem azért maradt kint, nem azért hagyta el a hazát, mert elvettek tőle valamit, de azért sem, mert bujdosó szerepet kívánt. Azt hiszem, a közös és alapvető ok az volt, hogy odahaza néhány évvel ezelőtt olyan jövőképét rajzolták és sokszorosították, mely megdöbbenette a rossz idegzetű megverteteket. (...) valamilyen mennyei szabadságról álmodoztunk. S messze a hazától kellett rájöttünk – de legalább rájöttünk, hogy a szabadság csak megkötve erő. Kötelék nélkül erőtlenné holtvízzé, tocsogóssá válik. Ma ebben az állóvízben élünk.”⁹²

A korábban vázolt polaritásból következően a vers természetesen az emigrációban sem váltott ki egyhangú helyeslést. Vajay Szabolcs a vers közlésével párhuzamosan, már 1952-ben védeni kényszerül Márait, mert úgy látja, hogy személyeskedő támadások célpontjává vált.⁹³ Az ezt követő lapszámban⁹⁴ egy ismeretlen argentinai levélíró egyenesen bukásként értékeli a verset leíró Márai sorait: „Ember volt! És aztán megfeledkezett erről, megfeledkezett kötelességéről, elvesztette felelősségérzetét, meghalt mint ember, de meghalt, mint művész is.”

A *Magyarok Útja* című lapban megjelent írás⁹⁵ nem tör pálcat Márai személye fölött, de egyértelműen rossznak ítéli meg az író verse által sugallt negatív látásmódot. „...elriasztóbb, rombolóbb irodalmi terméket nem olvastunk az emigrációban. (...) Annyira veszélyes ez a költemény, hogy titkát az író legvadabb, legelfogultabb kritikusa sem vették észre: talán a destruktív versek sokszorosításával voltak épp elfoglalva. (...) ez a Halotti beszéd nyugodtan jöhetett volna a vasfüggöny mögül.”

Külön kell megemlíteni az emigrációba kényszerült magyar zsidóság reakcióját, mely újabb jellemzőjét tárja fel versünk recepciójának. Az író művét pozitívan fogadók közé tartozik Balla Erzsébet „Válasz Márainak” című verse, mely együttérzően tovább(s)írja Márai művét.⁹⁶ Balla bensőleg azonosul a *Halotti beszéd* gondolataival, érzelmeivel s ezt több direkt utalással meg is erősíti (Margitsziget, Babits, Rippli stb.). Az otthon szépsége az idegen ország képeivel kerül ellentétbe: „Mikor a hajnalfütyty a kertbe hívogat, / Hiába, nem értem a spanyol rigókat.” A távoli otthon azonban nem csak idilli: „otthon is én mindig csak idegen voltam”, „megölték apánkat, anyánkat”. Utolsó sora azért érdekes, mert kivételesen egy egységes emigráns közösségre utal: „Szél zokogja halkan a hontalanok dalát.”

Zsürger László „Válasz Balla Erzsébet »Válasz«-ára” című verse szövegszerűen sokszor idézi Márait, de csak azért, hogy elmondhassa saját halotti beszédét. Zsürger verse tükrében Márai fájdalma semmivé válik, Balla Erzsébet válasza pedig nem a lényegről szól: „Látjátok feleim szemetekkel mik vagyunk? / Gázkamrafüst, égetőkemence – hamú vagyunk. / Otthonunk, családunk szétesnek, mint régi szövetek, / Össze tudod még rakni Horthyligetet? (...) Unalmas már az Auschwitz-ügy, – emlegetni? Minek? / Nem érdeke már senkinek... senkinek, semminek! / A régi kemence-hamú? – Minek kotorni ott? / Ez senkire még semmi jót

92 Zeng a magosság. In *memoriam Tamási Áron*. Bp. 1997. Nap Kiadó. 204–206.

93 Vajay Szabolcs: *Perbeszállás*. = *Ahogy Lehet*, 1952. júl. 44. sz. 18–19.

94 *Ahogy Lehet* 1952. aug. – szept. 45–46. sz. 31.

95 *Márai jóslata*. = 1953. márc. 27. 6. sz. 5.

96 Első, általam ismert megjelenési helye: *Az Ember*, 1952. okt. 4. 37. sz. 2.

és áldást nem hozott!”⁹⁷. Zsürger tehát kevesli Márai fájalmát, ezért mintegy „kontrázza” a *Halotti beszéd* sorait a zsidóság két évtizedes drámájának megfelelőbezzehetetlen képeivel, a szintén zsidó származású Balla Erzsébetet pedig *figyelmezteti* a sokkalta nagyobb gyalázatra.

Mindezzel még nem ér véget ez az egymással is feleselő válaszok sora; Zsürger László sorai után jelent meg Grosz Viktor verse:⁹⁸ „Miért fáj úgy néktek mostanság az élet? / Márai és Zsürger és Balla Erzsébet. / Milyen ős kárhozat, vagy minő csúf átok, / Miként sötét fátyol borítja látástok? (...) Folyik az Élet lágy szabályos medrében. / Földrázó esemény nem történt itt régen.” A látszólag pozitív és optimista hangot erősen ellenpontozza a költemény második fele, mely a geneziséig visszatekintő, kozmikus válasz általában az ember problémáira: „Mióta elveté Istenét az Ember. / Egyedül harcolt Ő az ellenséges Renddel. (...) S nincs már hit, nincs pap se, mert nincsen már Isten, / S nincs Ember, kiben oly rendületlen hittem: / Nincs senki..., csak Semmi...”

Márai versét és a három zsidó származású szerző válaszát összegzi Lakatos Mihály.⁹⁹ A szerző Márai versét jónak tartja, de „...külön fáj nekünk, hogy ebben a versében csak a saját elkülönített fájalmát mondja el [kiemelés tőlem!] – búcsúját egy szép hazától, egy szerelmetes nyelvtől, Európától, egy kortól és egy kultúrától. Külön fáj, hogy (...) nem említi meg azt a tragédiát, amely a mi népiünket sújtotta ott, ahol Márai privilegizált fajtáját »csak« gazdaságilag, »csak« szellemileg, »csak« erkölcsileg, de biológiailag nem pusztították el, mint a mienket.” A válaszok egyik arcát Lakatos Grosz Viktor verséről írt sorai mutatják: „A negyedik verset a három előző hívta életre, brutális, ellenállhatatlan lelki kényszerrel, mert írójának el kellett mondania, hozzá kellett tennie az ő fájalmát [kiemelés tőlem!] a három előző versben kifejezett gyötrelmekhez (...) Költeménye, éppen úgy, mint az őt megihlető három előbbi vers, pesszimiztikus – hogyan is lehetne más!...” Lakatos azzal zárja cikkét, hogy remélhetőleg születik majd egy „születési beszéd” is.

Egyik fájdalom invokálja a másikat, s a saját fájdalom mindig nagyobb, ha egyáltalán össze lehet hasonlítani a szubjektíven megélt tragédiákat. Az előfeltevésekben említett lélektani megfigyelés érvényesül az utóbb említett válaszokban, ennek megfelelően azok sokkal inkább énpresentációk, mint valódi válaszok, és az „alaplútól” távolodva egyre inkább nő azok „funkcionális” szerepe és csökken esztétikai értéke.¹⁰⁰

e) A *Halotti beszéd* humoros visszhangja

A *Halotti beszédet* mindenféle nyomtatják, idézik. Ez lesz az emigráció „Szomorú vasárnap” című kupléja, – amely mellett hajdan, Pesten, a cselédek öngyilkosok lettek¹⁰¹ – írja *Naplójába* önróniával Márai. Az előzőektől nem teljesen független, mégis azoktól eltérő, más minőséget képviselnek a humor valamely válfajában született válaszok. T–K–M szarkasztikus stílusban (a vers, datálása szerint, 1951-ben íródott) kárhoztatja mindazt, amit Márai leír, elutasít vele minden közösséget: gyakorlatilag leszámol vele, mert: *vörös volt („Az hazudom: Lehet! Lehet! Elpusztulhat nemzetünk! / Igaza volt Sztalin cárnak: vagonkérdés, az leszünk!”)*, hitetlen és lelkiismeretlen (*„Tudtam mindig, hol a helyem, mit hazudjak, mi legyek, / voltam piros, rózsaszínű s voltam német-ellenes”*) és úgy mutatja be a művet

97 *Hatikva*, 1960. febr. 19. 471. sz. 19. Ugyanitt a 17. oldalon olvasható Balla Erzsébet verse is.

98 i. h.

99 L. 37. sz. jegyzet.

100 Szigeti Csaba: *A Bartók-vers* című tanulmányában (2000, 1991. 4. sz. 56–60.) veti fel az emlékező versek kapcsán, hogy azok sokszor „á propos d’” és nem „in memoriam” alapon születtek, azaz sokkal inkább önmagáról ír az „emlékező” szerző, s nem az elvileg megidézett személyről.

101 *A Teljes Napló 1950–1951*. Bp. 2009. Helikon. 412.

és szerzőjét, hogy a leírtak csak a *Halotti beszéd* szerzőjének *magánproblémái*; gyakorlatilag semmilyen közösséget nem vállal Máraival. Az ismeretlen szerzőt szinte minden irritálja az íróval kapcsolatban, de legjobban egykori úri életformája, felfogása: „Tízóráig heverészem s aztán jött a sok dolog... / Tizenegyig írtam, írtam, írtam, hogy a boldogok/nem itt élnek mi közöttünk (...) / Tizenegykor fehér ruhát húztam és a gépkocsim teniszezni vitte fáradt, agyonstrapált csontjaim...” Végkövetkeztetése, hogy Márai ezek hiánya miatt hal meg: „Meghalok, mert hűtlen voltam! Meghalok, mert nincs hitem! / A síromnál más ne szóljon. Gyász-beszédem – ez legyen!!!”¹⁰² A vitriolos hangnem mögött könnyen felismerhető T-K-M Máraival szembeni ellenszenve, s ha lírai soraiban nem is olyan szélsőséges, mint a korábban idézett Botfűlű János, lényegileg egyetért vele, őt is irritálja „a Polgár” élet- és gondolkodásmódja.

A név nélkül megjelentetett, Bajkó Lajos által írt „*Ha Lotti beszél*” című paródia az író érzékenykedőnek, finnyásnak állítja be: „kozmpoli polgár”, és szerinte „a vers drámai erejű önnyűgölgődés.” „Míg hörög a paraszt: Ha régi az agyad... / Egy lány aléltan közbeszól: Meghúzod magad... / Egy másik bög: Nehogy ki sír a verseden... / Valaki felnyökög: Még bántani kénytelen legyen...”¹⁰³ Bajkónak is az úri, polgári látásmódot valló Máraival van baja, minden különösebb problémázás nélkül rávetíti az íróra otthoni életmódját, s nem tudja másnak látni a verset, mint ennek kóros megnyilvánulásaként.

Lókkös Antal tollából egy kései, humoros írás utal a *Halotti beszédre*: „Ez után minden valamire való mesterséget megpróbált. Volt csikk- és ékezetesdedő New Yorkban az 5th Avenue északi oldalán a jobb oldali járdán, hemoglobin-számláló San Gennaróban és nihil obsitos az európai irodalomban. Egyszer, nagybőjt idején, szentbeszédet is tartott Latitauc feleym zumtuchel mic vogmuc címmel, mely prédikációt még a csecsszopók is megértették az akkori Magyarországon. Manapság talán senki se.”¹⁰⁴

5. Írók cserélnek üzenetet

A *Halotti beszéd* megjelenésekor katalizátorszerepet játszott: egymással összefüggő vagy párhuzamos beszédek születtek, mivel két(?) világot szólít meg, s mindkét közegben (önként vagy felszólítva) érintettnek érzik magukat a válaszadók. Az ilyen, sok választ indukáló művek általában mérvadóan jellemzik azt a kort, közeget, amelyben születtek, és jellemző az eredeti mű szerzőjére és a válaszadókra egyaránt.

Miből fakad a vers szerteágazó, az írónak, a műnek és egymásnak is ellentmondó visszhangja? Legelsőbbben Márai személyéből; idehaza is polarizált volt a hozzá való viszony, ez, ha lehet, még erőteljesebbé vált a száműzetésben. Magatartása, különállása, arisztokratikus távolmaradása, a „nem keveredni” elsősorban minőségi jellegű eszméje magányossá tette őt, és ilyen vagy olyan módon, de (leginkább ellenérzéssel teli) reakciót kívánt és kapott. Röviden, némi egyszerűsítéssel szólva, megosztó személyiség volt, ezért legtöbbször szemében egy magányos ember *szenvelgésének* tűnik a vers. A mű írójával szembeni viszonyulások miatt az alkotás *másodlagos* szerephez jut, ekkor törnek felszínre a válaszadók személyes alappreferenciái, előítéletei, pártosságai. Márai versének visszhangja jelzi, milyen nehezen válik ketté író és műve. Az ítéleteiben mindig megfontolt Rónay György máig érvényes és hasznos tanácsot ad az íróhoz közelítést illetően: „Egyszer ennek a Márai-problémának is utána kellene nézni. Nem takarja-e el előlünk igazi mivoltát, értékeit,

102 *Magyarság* (Pittsburgh), 1953. márc. 13. 11. sz. 4.

103 A satirikus versparafraízis a *Moszkító* című külhoni élclapban jelent meg (1953. máj., 3. sz. 10.).

104 *Új Látóhatár*, 1984. jún. 28. 2. sz. 192.

erényeit és szépségeit is egy sereg pejoratív közhely? S nem fogadtuk-e túl készségesen igazi arcául azt az álarcot, amelyet maga vett föl magára? Nem vetettük-e el túlságosan a valódi, élő Márait is a maga csinálta üres szobor-Márai-val együtt? S nem érné-e meg a fáradságot, lehántani róla ezt a sok henye ékítményt, amit magára aggatott s kiásni művei halmazából, a rettenetes »Igazi«-k¹⁰⁵ alól az igazit?¹⁰⁶

A Halotti beszédre sokan reagálnak, és a sorsközösség folytán az empátiát, a közös sorsból fakadó szenvedést emelik ki, vagy a versben lévő (milyen abszurd kifejezés!) hiányosságokat kéri számon íróján. Egyesek annyira Márai személyéből indulnak ki, hogy önportré versként értelmezik a költeményt, s ha az eredeti mű önportré, a választ író mű szerzője azt emel ki, amit akar. Így összességében az emigránsok egy része azt hiányolja a Halotti beszédből, ami nincs benne, a hazaiak pedig azt sokallják, ami benne van.

A vers recepciója arról árulkodik továbbá, hogy a mű *alkalom* valamilyen személyes mondanivaló kifejtésére; ebből adódnak a válaszok „saját” tartalmú üzenetei, s így lesz kultusz és ellenkultusz ütközőpontja is (válaszként megjelenő, de valójában énprezentációnak tekinthető reakciók sora születik). Ezért gyakori az is, hogy a válasz meghaladni kívánja az eredeti, kiinduló művet, s ritkán kezd vele dialógusba: gyakoribb a *perbeszéd*, mint a *párbeszéd*. Többen, bármilyen mívesen is válaszoltak (pl. Tamási Áron), nem hagyható figyelmen kívül azok *politikai indíttatása*. Végül sokan a *maguk fájdalmát, igazát hiányolják* (l. emigráns zsidó visszhangok), és így nem az egyetértés, hanem a „hiánylisták” által lett sokak halotti beszéde Márai verse.

De hol marad a vers maga? Mintha e mű recepciója inkább, elsősorban, kitzasztás-, és nem befogadástörténet lenne. Nagy kár ezért, mert az értő kritika mindig épít, még ha kemény is. Igaz ugyanakkor, hogy e sokféle, szerteágazó reakciók tükrében sokkal valóságosabban látható az eredeti mű is, és az általa felvetett problémák adott esetben többet elmondanak egy korról és emberéről, mint némely történeti munka.

105 Rónay több alkalommal kárhoztatja naplójában *Az igazi* című Márai-regényt mint az életpálya addigi mélypontját.

106 Rónay György: *Napló I. (1945–1952)* Bp. 1989. Magvető. 538–539.